

УДК 913(4/9)

**ТЕРИТОРІАЛЬНІ ПРОПОРЦІЇ РОЗВИТКУ СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА
В КРАЇНАХ, ЩО РОЗВИВАЮТЬСЯ****М. Книш***Львівський національний університет імені Івана Франка,
вул. Дорошенка, 41, м. Львів, 79000, Україна*

Проаналізовано зміни територіальних пропорцій сільського господарства на макрорегіональному рівні впродовж ХХ ст. за умов глобалізації світової аграрної системи.

Ключові слова: агросфера, агропотенціал, виробництво продукції сільського господарства на одного жителя, індекс рівня розвитку сільського господарства макрорегіонів.

У зв'язку із загострення продовольчої проблеми в країнах, що розвиваються, науковці значну увагу приділяють дослідженням розвитку сільського господарства на всіх просторових рівнях, у тім числі й на макрорегіональному.

На початку ХХІ століття сільське господарство і надалі є головним видом діяльності в країнах, що розвиваються, і виконує низку важливих функцій. З одного боку, воно відіграє роль постачальника робочої сили в інші сфери економіки, а з іншого, — підтримує аграрне перенаселення. Сільське господарство зміцнює місцеву сировинну базу і стимулює розвиток харчової та легкої промисловості. Нагромаджений в аграрному виробництві капітал інвестує інші галузі економіки. Крім того, сільське господарство в деяких країнах є важливим джерелом валютних надходжень.

Наприкінці ХХ ст. змінилися погляди на роль сільського господарства в розвитку економіки країн третього світу. Впродовж тривалого часу йому відводили допоміжні функції. Вважають, що головне завдання всіх стратегій економічного розвитку в країнах, що розвиваються, полягає у розвитку промисловості, а сільське господарство — постачальник дешевого продовольства і робочої сили. В сучасних стратегіях економічного розвитку аграрний сектор – провідний динамічний компонент у багатьох країнах третього світу.

У низці публікацій, присвячених проблемам розвитку сільського господарства, наголошено, що саме в цьому секторі економіки буде вирішене питання сталого довготривалого розвитку [2, 4, 5].

Сьогодні за умов глобалізації у світовій аграрній системі відбулися кардинальні зміни територіальних пропорцій сільського господарства на макрорегіональному рівні. Їхні дослідження мають важливе значення, оскільки існують великі відмінності в особливостях розвитку сільського господарства, зокрема, між розвиненими країнами і країнами, що розвиваються.

Проаналізуємо трансформацію територіальних пропорцій аграрної сфери макрорегіонів світу впродовж 1900–2000 рр. Територіальні зміни сільського господарства

досліджували в семи макрорегіонах: Західній Європі, Східній Європі¹, Північній Америці (Канада, США), Латинській Америці, Азії², Північній Африці, Близькому і Середньому Сході, Африці на південь від Сахари, Австралії і Океанії.

За допомогою порівняння статистичних показників, які характеризують розвиток сільського господарства макрорегіонів за 100 років: обсягів виробництва сільськогосподарської продукції, виробництва сільськогосподарської продукції на одного жителя, темпів зростання сільськогосподарського виробництва, а також розрахунків індексів рівня розвитку і коефіцієнтів дивергенції, ми намагалися визначити зміни територіальних пропорцій розвитку сільського господарства між регіонами та характер цих змін.

Найважливіші риси розвитку сільського господарства у XX ст. – вищі темпи порівняно з попереднім століттям і нерівномірність в окремих регіонах і країнах.

За період XX ст. аграрний потенціал у країнах, що розвиваються, зріс у 8,4 раза, тоді як у розвинених країнах – тільки у 4,3 раза. Впродовж XX ст. частка країн, що розвиваються, у світовому аграрному виробництві зросла у 48,7% у 1900 р. до 68,3% у 2000 р., а розвинених країн зменшилася з 33,6 до 24,4%, відповідно [1, с. 594–595].

Таблиця 1

Територіальні пропорції агропотенціалу макрорегіонів світу

Регіони	Частка регіонів в агропотенціалі світу, %			Частка регіонів у населенні світу, %		
	1900 р.	1950 р.	2000 р.	1900 р.	1950 р.	2000 р.
Західна Європа	18,3	15,0	12,9	15,0	12,0	6,5
Східна Європа	8,2	6,5	3,2	9,4	3,6	2,0
Північна Америка	11,0	13,2	8,0	5,5	6,7	5,2
Латинська Америка	4,3	5,9	6,3	4,2	6,2	8,5
Азія	40,2	36,0	53,1	54,0	49,3	53,7
Північна Африка, Близький і Середній Схід	1,8	3,9	5,7	2,0	4,0	6,2
Африка на південь від Сахари	2,3	5,9	3,2	3,1	6,2	10,2
Австралія та Океанія	0,5	0,5	0,5	0,3	0,3	0,3

Розраховано за [1, с. 497, 591].

Серед регіонів світу найбільший агропотенціал має Азія (без країн Близького і Середнього Сходу) – 53,1%, Європа – 16,1 (у тім числі Західна Європа – 12,9, Східна Європа – 3,2), Північна Америка (США і Канада) – 8%, і тільки 15,7% припадає на решту регіонів, зокрема, Латинську Америку – 6,3%, Північну Африку, Близький і Середній Схід – 5,7, Африку на південь від Сахари – 3,2, Австралію та Океанію – 0,5% (табл. 1).

Як засвідчують дані табл. 1, упродовж XX ст. перерозподіл агропотенціалу світу відбувся на користь Азії, Латинської Америки і Африки. За цей період диспропорції у формуванні агропотенціалу між регіонами зменшилися. Зокрема, якщо 1900 р. розрив

¹Постсоціалістичні і пострадянські країни.

² Без країн Близького і Середнього Сходу.

між найбільшим і найменшим агропотенціалом становив 1:27, то 2000 р. – 1:16. Однак за цей період змінилися регіони-лідери і регіони-аутсайтери. Наприклад, якщо 1900 р. лідером серед регіонів за обсягами агропотенціалу була Західна Європа, аутсайдерами – Північна Африка, Близький і Середній Схід, то 2000 р. ними були Азія й Африка на південь від Сахари.

До першої десятки за обсягами агропотенціалу належать країни різних типів і регіонів. Головне місце у формуванні агропотенціалу першої десятки належить Китаю і країнам, що розвиваються, на які припадає 75% (рис. 1). Перша трійка виробляє 41,8%, перша п'ятірка – 49,3%, а перша десятка – 61,8% світового агропотенціалу, що свідчить про високий рівень його концентрації.

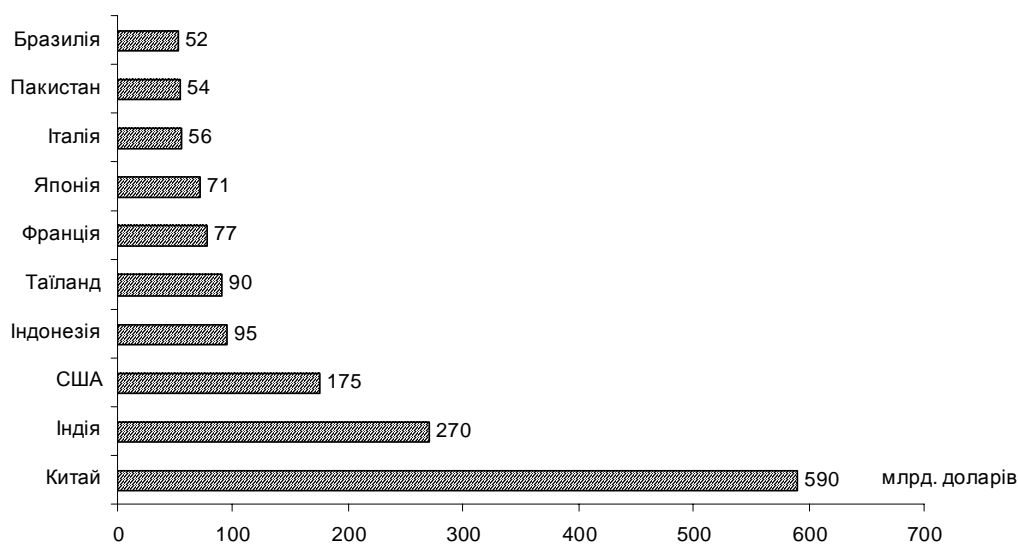

Рис. 1. Перша десятка країн за обсягом агропотенціалу, млрд. дол. США (2000 р.) [1, с. 590–591].

За 1900–2000 рр. темпи зростання сільськогосподарського виробництва удвічі перевищували аналогічний показник у розвинених країнах, причому лідерами були країни Азії. За цей період найдинамічніше розвивалося сільське господарство у таких країнах, як Таїланд і Бразилія.

Якщо ж використати для порівняння показник виробництва продукції на одного жителя, який розкриває процеси диференціації регіонів за рівнем розвитку сільського господарства, то країни, що розвиваються, будуть значно відставати. Зокрема, якщо у розвинених країнах виробництво сільськогосподарської продукції на одного жителя становить 710 дол., то в країнах, що розвиваються, – 356. Це означає, що рівень розвитку сільського господарства в країнах, що розвиваються, становить 50% від рівня розвинених країн.

Упродовж 1900–2000 рр. пересічний показник виробництва сільськогосподарської продукції на одного жителя у світі зріс з 276,7 дол. у 1900 р. до 412,5 дол. у 2000 р., тобто у 1,5 раза. За цей період найбільші зміни у розвитку сільського господарства відбулися в Європі. Упродовж 100 років виробництво сільськогосподарської продукції

на одного жителя тут зросло у 2,3 раза, тоді як в Африці на південь від Сахари аналогічний показник зменшився в 1,6 раза.

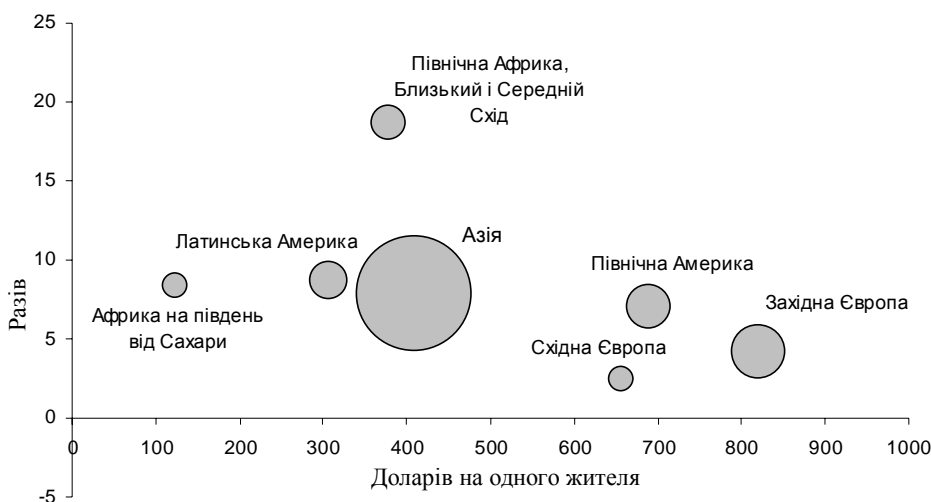

Рис. 2. Положення регіонів у двополярній системі координат: темпи зростання сільськогосподарського виробництва (за 1900–2000 рр.) – виробництво сільськогосподарської продукції на одного жителя (2000 р.).

На початку XXI ст. рівень розвитку сільського господарства у регіонах третього світу був усе ще нижчим, ніж у розвинених країнах на початку XX ст. Зокрема, у 2000 р. середнє значення показника виробництва сільськогосподарської продукції на одного жителя у країнах, що розвиваються, – 355,8 дол. (у цінах ПКС 2000 р.) – було на рівні аналогічного показника в Західній Європі – 351 дол. і меншим, ніж у США – 562 дол. у 1900 р. Сьогодні в Африці на південь від Сахари рівень розвитку сільського господарства залишається у тричі нижчим, ніж 1900 р. у США.

Аналіз положення регіонів у двополярній системі координат: темпи зростання сільськогосподарського виробництва-виробництво сільськогосподарської продукції на одного жителя, засвідчують, що тільки один регіон – Африка на південь від Сахари – має середні темпи зростання і низький рівень розвитку сільського господарства. Для двох регіонів – Азії і Латинської Америки – характерні середні значення обох показників. Розвинені регіони – Західна Європа і Північна Америка – мають середні темпи і високий рівень розвитку сільського господарства. Окремо виділяють Північну Африку, Близький і Середній Схід, для яких характерні найвищі темпи і середній рівень розвитку сільського господарства (рис. 2).

Індекс рівня розвитку сільського господарства ($I_{\text{рег}}$) розрахований на базі показника виробництва продукції на одного жителя для визначення рівня розвитку сільського господарства в регіонах світу. Його визначають за методикою ООН [3, с. 269]. Обчислено фіксоване мінімальне і максимальне значення показників виробництва продукції на одного жителя – 900 і 100 дол. Індекс рівня розвитку сільського господарства макрорегіонів розраховують за формулою

$$I_{\text{рег}} = \frac{\text{фактичне значення} - \text{мінімальне значення}}{\text{максимальне значення} - \text{мінімальне значення}}$$

За результатами розрахунків $I_{\text{рег}}$ був високим тільки в Європі (0,90) і Північній Америці (Канада і США) (0,74); середнім у Східній Європі (0,69); низьким в Азії (0,39), Північній Африці, Близькому і Середньому Сході (0,35), Латинській Америці (0,26) і дуже низьким в Африці на південь від Сахари (0,03).

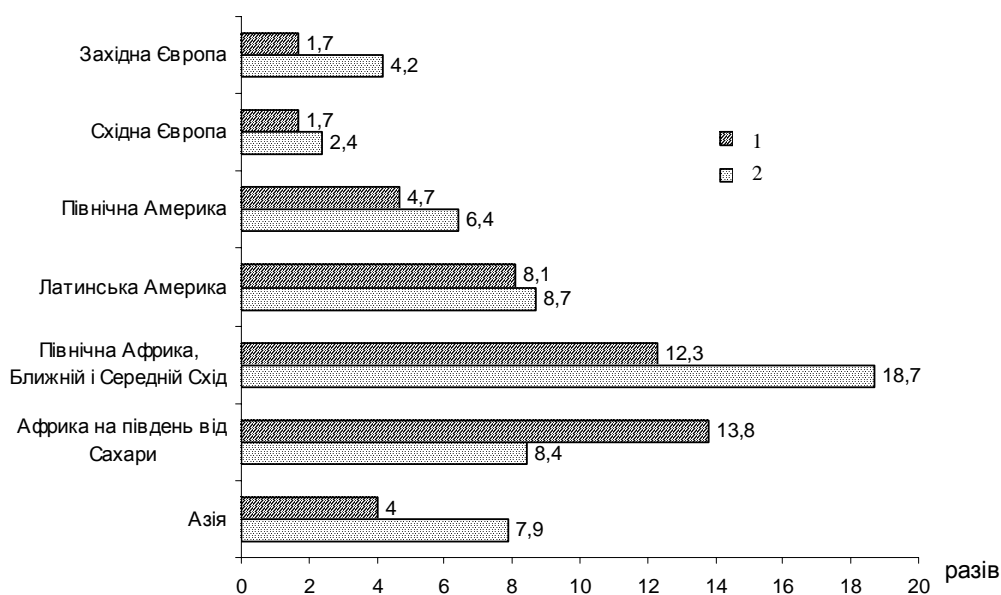

Рис. 3. Темпи зростання населення (1) і сільськогосподарського виробництва (2) за 1900–2000 рр. (1900=1) [1, с. 449–450; 512–593].

На рис. 3 порівнено темпи зростання населення і виробництва сільськогосподарської продукції на одного жителя за 1900–2000 рр. Високі темпи зростання населення в Африці на південь від Сахари, де нині відбувається демографічний “вибух”, пояснюють дуже низький рівень розвитку сільськогосподарства в цьому регіоні. У всіх регіонах, крім Африки на південь від Сахари, темпи зростання сільськогосподарського виробництва випереджали темпи зростання населення. Найбільший розрив між темпами росту сільськогосподарського виробництва і населення на користь першого був у Північній Африці, Близькому і Середньому Сході, де амплітуда коливання цих показників становила 6,4. У таких регіонах, як Азія і Західна Європа амплітуда коливання між темпами зростання сільськогосподарського виробництва і населення становила 3,9 і 1,7, відповідно. У Східній Європі і Латинській Америці обидва показники були майже на однаковому рівні. Тільки в Африці на південь від Сахари темпи зростання сільськогосподарського виробництва в 1,5 раза були нижчими, ніж темпи зростання населення. Такі розрахунки дають змогу пояснити одну з причин низького рівня розвитку сільськогосподарства в регіонах третього світу.

Результати аналізу засвідчили, що за період 1900–2000 рр. між регіонами світу відбувалися процеси дивергенції за виробництвом сільськогосподарської продукції на

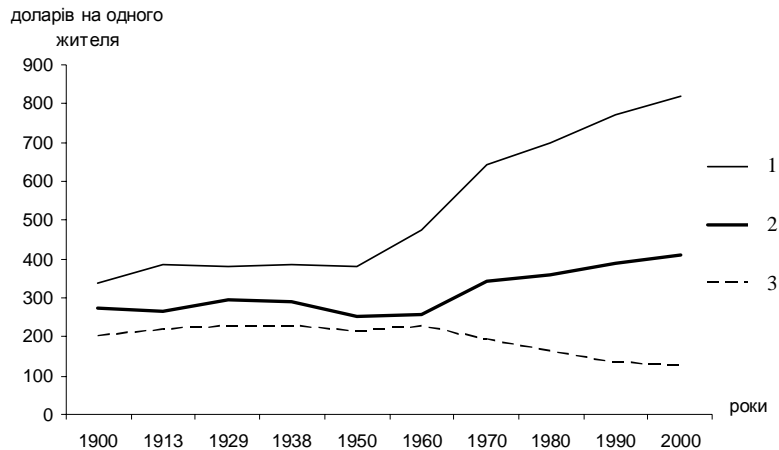

Рис. 4. Дивергенція рівня розвитку сільського господарства контрастних регіонів за 1900–2000 рр. (за показником виробництва сільськогосподарської продукції на одного жителя, доларів): 1 – Західна Європа; 2 – Світ; 3 – Африка на південь від Сахари.

одного жителя. До середини ХХ ст. рівень розвитку сільського господарства в Африці на південь від Сахари був майже на середньосвітовому рівні й становив, відповідно, 226,2 і 256,8 дол. на одного жителя. З 1960 р. рівень розвитку сільського господарства в Африці на південь від Сахари почав різко спадати і 2000 р. вже становив 123 дол.; водночас у Західній Європі цей показник почав різко зростати і 2000 р. становив 820,5 дол.

Таблиця 2
Дивергенція регіонів за рівнем розвитку сільського господарства за 1900–2000 рр. [1, с. 591].

Макрорегіони	Виробництво продукції сільського господарства на одного жителя, дол. США		Приріст виробництва продукції сільського господарства на одного жителя за 1900–2000 рр., дол. США	Коефіцієнт дивергенції K_d	Тип регіону
	1900 р.	2000 р.			
Західна Європа	351,0	820,5	469,5	3,46	А _д
Східна Європа	430,5	655,7	225,2	1,66	А
Північна Америка	531,4	689,9	158,5	1,17	А
Латинська Америка	285,7	307,8	22,1	0,16	Д
Азія	206,2	408,4	202,2	1,49	А
Північна Африка, Близький і Середній Схід	250,0	378,4	128,4	0,95	С
Африка на південь від Сахари	202,1	123,1	-79,0	-0,49	Д _д

За період 1900–2000 рр. майже у 2,5 раза зріс розрив між максимальними і мінімальними показниками рівня розвитку сільського господарства регіонів. Зокрема, якщо 1900 р. цей розрив становив 1:2,6, то 2000 р. – 1:6,7. За цей період змінилися регіони-лідери щодо регіону-аутсайдера за цими показниками – Африки на південь від Сахари. Наприклад, якщо 1990 р. таким регіоном була Північна Америка, то 2000 р. – Західна Європа.

Динаміку рівня розвитку сільського господарства регіонів можна визначити за допомогою коефіцієнта дивергенції K_d , який розраховують як співвідношення між змінами у виробництві сільськогосподарської продукції на одного жителя, що відбулися в регіоні впродовж певного періоду до середнього по світу за цей період:

$$K_d = \frac{\Delta C_{рег.}}{\Delta C_{св.}}$$

де $\Delta C_{рег.}$ – приріст виробництва сільськогосподарської продукції на одного жителя в регіоні за цей період; $\Delta C_{св.}$ – приріст виробництва сільськогосподарської продукції на одного жителя в світі за цей період [6, с. 220].

Коефіцієнт дивергенції K_d змінюється в межах від 3,46 (Західна Європа) до 0,03 (Африка на південь від Сахари), досягаючи амплітуди 3,43. Просторовий розподіл значення цього показника дає змогу виділити такі типи регіонів: дуже активні (A_d) – Західна Європа; активні – Східна Європа, Азія, Північна Америка; стабільні (С) – Північна Африка, Близький і Середній Схід; депресивні (Д) – Латинська Америка; дуже депресивні (D_d) – Африка на південь від Сахари (табл. 2).

Для подолання територіальних диспропорцій у розвитку сільського господарства між регіонами світу потрібно, насамперед, збільшити рівень його продуктивності у країнах, що розвиваються. Зокрема, якщо порівняти регіони з екстремальними показниками продуктивності сільського господарства – Західну Європу, де є найвищий рівень – 32 300 дол. на одного сільськогосподарського працівника, і Африку на південь від Сахари з найнижчим рівнем – 380 дол., то розрив між ними за цим показником становитиме 1:85 [2, с. 236–237].

З огляду на це треба наголосити на декількох важливих проблемах розвитку сільського господарства у країнах, що розвиваються, без вирішення яких неможливе підвищення його продуктивності.

Міжнародні організації і спеціалісти з питань розвитку сільського господарства дійшли висновку, що в країнах третього світу подальший розвиток цього сектору економіки неможливий без аграрної реформи, головне завдання якої полягає в передаванні землі у володіння тим, хто її обробляє.

Поступова трансформація традиційного споживчого сільського господарства, у якому зайнята більшість населення цих країн і яке представлене, здебільшого, дрібними натуральними і напівнатуральними господарствами, у сучасні високотоварні спеціалізовані господарства дасть змогу не тільки збільшити загальні обсяги виробництва сільськогосподарської продукції, а й значно підвищити рівень його продуктивності.

З огляду на це в країнах, що розвиваються, необхідно провести інституціональні перетворення для того, щоб відкрити виробникам сільськогосподарської продукції доступ до кредитів, техніки, добрив, інформації про ринки збуту.

Сільське господарство в країнах, що розвиваються, потребує радикальної зміни дер-

жавної політики ціноутворення на продукцію, яку реалізують на місцевих ринках. Низькі ціни, які дуже часто не перекривають внутрішніх затрат, не стимулюють зростання сільськогосподарського виробництва. Промислові товари переважають над сільськогосподарськими у співвідношенні цін. У результаті попит на продовольчі товари перевищує пропозицію, і багато країн, які раніше задовольняли свої потреби з внутрішнього виробництва, змушені імпортувати необхідні продовольчі товари.

Отже, на початку ХХІ ст. екстенсивний розвиток забезпечує головний приріст продукції сільського господарства в країнах, що розвиваються. Це призводить до зведення лісів і збереження підсічно-вогневої системи землеробства. Високі темпи зростання населення і високий рівень освоєності земельного фонду, особливо в азійських країнах, потребують переведення сільського господарства на інтенсивний шлях розвитку, хоча в умовах аграрного перенаселення, дешевої робочої сили і нестачі фінансових ресурсів вирішити цю проблему надзвичайно важко.

1. *Болотин Б. М.* Мировая экономика в цифрах // Мировая экономика: глобальные тенденции за сто лет. – М.: Юрист, 2003. – 604 с.
2. Доклад о мировом развитии 2002 года / Пер. с англ. – М.: Нью-Йорк; Москва, 2002. – 257 с.
3. Доклад о развитии человека за 1999 год. – Нью-Йорк, 1999. – 287 с.
4. *Пулякин В. А.* Экономика-географические процессы в сельском хозяйстве развивающихся стран. – М.: Наука, 1986. – 256 с.
5. *Рылько Д., Демьяненко В.* Проблемы и противоречия развития мировой агропродовольственной системы // Мировая экономика и международные отношения. – 2000. – № 8. – С. 47–53.
6. *Чужиков В. І.* Регіональні інтеграційні стратегії постсоціалістичних країн Європи. – К.: Кадри, 2003. – 297 с.

TERRITORIAL PROPORTIONS OF ADVANCE OF AGRICULTURE IN DEVELOPING COUNTRIES

M. Knysh

*Ivan Franko National University of Lviv,
Doroshenko Str., 41, UA – 79 000 Lviv, Ukraine*

Changes in territorial proportions of agriculture at macro regional level during XX century in conditions of worlds agricultural system globalization are analyzed.

Key words: agrarian sphere, agrarian potential, agrarian production per inhabitant, index of level of macroregional agrarian development.

Стаття надійшла до редколегії 02.09.2005

Прийнята до друку 30.09.2005